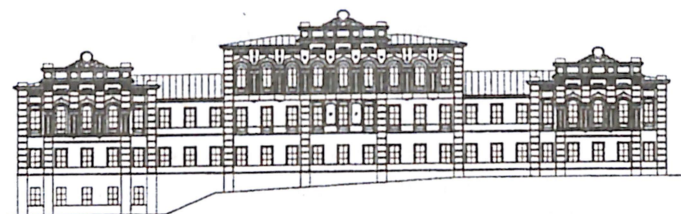

МІНІСТЕРСТВО КУЛЬТУРИ І МИСТЕЦТВ УКРАЇНИ
ХАРКІВСЬКА ДЕРЖАВНА АКАДЕМІЯ КУЛЬТУРИ

Вісник

Харківської державної
академії культури

Випуск 6
Збірник наукових праць

Харків – ХДАК
2001

УДК 008(048.83)+130.2

В.М. ШЕЙКО

**ІСТОРИКО-ФІЛОСОФСЬКІ АСПЕКТИ
ФЕНОМЕНА «ЦИВІЛІЗАЦІЯ»
(ОГЛЯД ЛІТЕРАТУРИ)**

Висвітлюються проблеми дослідженості поняття «цивілізація» мислителями, науковцями XIX-XX ст., виходячи із їх загального світосприйняття, філософсько-історичних поглядів та напрямків наукової діяльності. Зазначаються найбільш вагомі історико-філософські та культурологічні праці щодо феномену «цивілізація»

Поняття цивілізації. Нині питанням цивілізації присвячено багато літератури [1–27]. Цивілізація (від латинського *civis* – громадянин, *civilis* – громадянський, суспільний, тобто «цивілізація» – «громадянськість»). На думку більшості сучасних дослідників, цивілізація означає наступний за варварством ступінь культури, вона постійно привчає людину до цілеспрямованих, упорядкованих спільних дій з подібними собі, що створює найважливішу передумову культури. Інші вважають, що цивілізація – це стан етносу, якого він сягнув завдяки розвитку громадськості, життя суспільства і яке характеризується віддаленням від первісної дикості, поліпшенням матеріального становища і суспільних відносин та високим розвитком цивілізації [28–34]. Вживання слова «цивілізація» в такому загальному, широкому значенні є в буденному слововжитку більш або менш визначеним, але у дослідників, які вивчають питання людського розвитку, поняття цивілізації набуло різних тлумачень. Загалом можна зазначити, що більшість учених вбачали в цивілізації вищий стан людини і підводили під це поняття переважно ті сторони розвитку людства, які даний автор вважав важливими. Визначення поняття цивілізації, встановлення її чинників та оцінка значення походять, таким чином, із загального світосприйняття даного дослідника і є виявленням його філософсько-історичних поглядів та наукової «profession de foi». На вивченні цивілізації відбилася зміна різних світоглядів та історичних теорій. Найближчим за значенням до «цивілізації» вважається слово «культура». Німецька філософія здебільшого вживає дефініцію «цивілізація», англійці та французи – слово «культура».

Історико-філософські погляди на цивілізацію до XX ст. Деякі вчені вживали слова «культура» та «цивілізація» як синоніми,

інші намагалися встановити між ними певну відмінність. І. Гердер не використовував термін «цивілізація» – він вживав слово «культура», яким означав «виховання людини під впливом довкілля та суспільства», причому у нього переважає телеологічне розуміння [34]. В. Гумбольдт розрізняв цивілізацію та культуру [35]. Цивілізація, на його думку, є «олюднення народів, як з боку їх зовнішніх організацій та звичаїв, так і по відношенню до їх внутрішньої будови», наука та мистецтво входять у поняття «культура». Існує і така відмінність цих понять, при якій «культура» розуміється як панування людини над матерією і силами природи, а словом «цивілізація» визначають панування людини над собою, тобто над своїми нижчими, елементарними потягами. Цивілізація означає більш внутрішній, культура – більш зовнішній процес (П. Барт) [36]. Досить близькою до такого визначення цивілізації й думка Б. Гізо, який написав «Історію цивілізації в Європі» та «Історію цивілізації у Франції» [9]. У цих видатних працях Б. Гізо так визначає цивілізацію: «Під словом цивілізація передусім слід розуміти прогрес, розвиток. Цивілізація виявляється у двох фактах: 1) розвиток стану суспільства (*developpement de l'etat social*); 2) розвиток інтелектуального стану (*de l'etat intellectuel...*). У великому факті цивілізації містяться два факти – розвиток діяльності суспільної та діяльності індивідуальної і прогрес суспільства та прогрес людства. Два великі елементи цивілізації – розвиток інтелектуальний та розвиток соціальний – тісно пов'язані між собою. В цих працях він поставив собі завдання *розглянути цивілізацію загалом, як розвиток соціальний та розвиток моральний, в історії людських стосунків та в історії ідей*. Б. Гізо вважав, що вірування, почуття, ідеї, мораль передують зовнішньому положенню, соціальним відносинам, політичним установам. Наведені думки Б. Гізо дозволяють зрозуміти, що саме він мав на увазі під цивілізацією і яку роль відводив ідеям в історії людства. В «Історії цивілізації в Європі» Б. Гізо розглянув лише один бік цивілізації, а саме: розвиток суспільних та політичних відносин. В «Історії цивілізації у Франції» (охоплює період лише до XIV ст.) він розглядав цивілізацію в іншому контексті – *розвиток релігії, моралі, літератури та освіти*. Таким чином, Б. Гізо не включав у поняття цивілізації того, що зазвичай називають «матеріальною культурою» [37, 38]. Переважно духовний бік розуміє під цивілізацією Г. Бокль у праці «Історія цивілізації в Англії» (до якої він встиг написати лише вступ), зробивши надзвичайну спробу зблизити історію з природничими науками [39]. Г. Бокль ви-

значав суть цивілізації, виходячи із того, що подвійний рух, моральний та розумовий, становить суть самої ідеї цивілізації і містить у собі всю теорію духовного прогресу. З'ясовуючи різницю між східною цивілізацією та західною, він вважав найсуттєвішою те, що в усіх неєвропейських цивілізаціях сили природи мали більший вплив, ніж у європейських країнах. У Європі переважаючим напрямом було підкорення природи людиною, а поза Європою – підкорення людини природою. Тому для вивчення цивілізації Сходу передусім слід вивчити матеріальну культуру країни, при вивченні історії європейських країн слід вивчати переважно *людину*, оскільки при відносній безпорадності природи кожний крок на шляху прогресу посилює владу людського розуму над силами зовнішнього світу. Прогрес європейської цивілізації характеризується послабленням впливу фізичних законів та посиленням впливу законів розумових [39]. Головним чинником прогресу цивілізації Г. Бокль вважав поширення та поглиблення знання та більше його розповсюдження серед народу. Мораль у цьому відношенні не має такого значення, як наука: «...вплив моральних потягів на успіхи цивілізації – слабкий». «В цілому світі немає нічого такого, що б змінилося так мало, як ті великі догми, з яких складаються моральні системи». Якщо знання наділене таким великим значенням, то «...великі мислителі керують справами людства і своїми відкриттями визначають хід розвитку народів».¹

Деякі вчені надають цивілізації іншого значення, а саме: позначити цим словом один із ступенів культурного розвитку. Ф. Фур'є в «*Theorie des quatre mouvements*» (1808) та «*Traite de l'association domestique agricole*» (1822) називає цивілізацією сучасний суспільний устрій, який у подальшому (виходячи з настанови Фур'є) має поступитися місцем новому, вищому устрою. Таким чином, «цивілізація» є лише перехідним щаблем до цього вищого устрою, лише певною стадією розвитку, причому Фур'є не вважає цю стадію вищою. Вживання слова «цивілізація» в смислі вищого ступеня розвитку можна спостерігати у Е. Тайлора [33] та Л. Морган [40–42] («Первісне суспільство»). Вони розрізняють такі стадії, через які проходили народи в своєму розвитку: 1) дикунство; 2) варварство; 3) цивілізація. Кожний із цих періодів Л. Морган підрозділяє на три фази. Межі цих щаблів Л. Морган встановлює, звертаючи увагу на винаходи та відкриття, які в їх послідовній залежності створюють безперервний ряд на шляху прогресу людства та характеризують його послідовні ступені [42]. Цивілізація, за Л. Морганом, починається лише з винаходу письма та

початком книгодрукування і триває до сучасності (в такому розумінні термін «цивілізація» схожий з терміном Л. Моргана [42] та Е. Тайлора [33]). Таким чином, початком періоду цивілізації він вважає винахід важливого засобу збереження та передачі не тільки сучасниками, а і наступним поколінням знань, ідей та почуттів, що уможливило лише високий духовний розвиток. Випадком ступенем розвитку суспільності називає цивілізацію і соціолог Гіддінгс, який вважає цивілізаціями лише громадські асоціації (демогенічні, тобто такі, де зв'язком є не родинність, а загальний інтерес, співробітництво та ін.). Гіддінгс поділяє цивілізацію на такі стадії: 1) військово-релігійна; 2) ліберально-законна; 3) економічно-етична. Через нерозривний зв'язок усіх сфер людської діяльності в той час відмовлялися від суворого розмежування понять цивілізації та культури і вживали їх як синоніми. В «Очерках по истории русской культуры» П.Н. Мілюкова слово культура вживається як синонім цивілізації; під це значення підводяться як економічний побут, так і соціальні інститути та явища «духовної культури» – віра, творчість та мистецтво і суспільна самосвідомість [43]. П.Н. Мілюков так пояснює свою точку зору щодо відношення духовної та матеріальної культури: «...сучасний світогляд вже не може більше протиставляти духовну культуру матеріальній: ту та іншу доводиться однаково розглядати, як продукт людської суспільності, як вона відобразилася в сфері людської психіки».

Із слов'янських учених у цьому напрямі працювали М.Я. Данилевський [58], К.М. Леонтьєв [59] та О.С. Хомяков [60, 61]. М.Я. Данилевський у праці «Росія та Європа» (1870) зазначав, що люди створюють культурно-історичні типи, як-то: мусульманський, західний та ін. і в них існують. Кожний культурно-історичний тип проявляє себе в чотирьох творчих сферах: 1) релігійній; 2) державній; 3) мистецтва (куди відносяться і фундаментальні науки); 4) технічній (не лише в смислі інженерному, але і в смислі всіх практичних результатів культури, всього, що направлено на практичну користь).

Данилевський був упевнений, що запозичення одним культурно-історичним типом у іншого в перших трьох сферах марні або шкідливі. Культурно-історичні типи самодостатні. Запозичення релігійне, державних форм та ідей і в художній сфері можуть зруйнувати власну культуру. А запозичення в четвертій сфері, навпаки, корисні і здійснюються дуже легко.

Леонтьєв у праці «Візантизм та слов'янство» засвідчив, що кожний народ народжується, проходить шлях по висхідній від

«первісної простоти» до «квітучої складності» (його терміни), а потім дуже повільно – шлях по низхідній до вторинного спрощення. За Леонтьєвим, будь-яке спрощення – завжди деградація. Тезис Леонтьєва про те, що народи смертні, їх життя – своєрідний цикл, пізніше був детально розроблений Л.М. Гумільовим [62–69].

Хомяков намагався примирити уявлення про цикли в історії з уявленням про лінійний історичний процес. Цикли він визнавав, але разом з тим, будучи набожним християнином, уявляв, що людина в історії в певному розумінні складає екзамен перед Творцем, тому і весь історичний процес – від створення світу до кінця часів – також має сенс. Таке велике завдання Хомяков вирішити не міг, однак спроба сама по собі дуже цікава. В будь-якому разі реальне існування цивілізаційних історичних циклів ця книга підтверджує.

В той час вважалося, що культурна історія або історія цивілізації має складати головний зміст історії: вона охоплює ті явища людського життя, які є найосвітнішими, глибоко охоплюють життя всіх прошарків населення і одночасно найстійкішими, такими, в яких статичний елемент (елемент стану) переважає над елементом динаміки (руху, зміни). Окремими сторонами культури або цивілізації вважали: 1) матеріальний побут, все те, що служить людині для задоволення її фізичних потреб (промисловість, їжа, одяг, помешкання, зброя та ін.); 2) суспільний побут (сім'я та ін. об'єднання, основані на генезисі, станові організації, різні асоціації, держава та право); 3) духовну культуру (релігія, мораль, мистецтво, філософія та наука). В поняття культури або цивілізації вміщувалися не тільки сума вказаних явищ, але також і той особливий духовний склад, ті особливі настрої, які виробляються в результаті культурного розвитку, якими культурна людина відрізняється від дикуна і які проявляються в її реакції на дії, що приходять ззовні, та в її вчинках. Уже в ті часи при вивченні цивілізації доводилося з'ясовувати всі головні питання, яких торкалися як філософія історії, так і соціологія. Основними питаннями при вивченні цивілізації були такі: 1) вихідна точка розвитку цивілізації, тобто стан людини в початкові епохи її існування на землі, її первісна фізична і духовна організація; 2) закони, за якими відбувався розвиток цивілізації; 3) чинники цього розвитку, їх взаємне відношення, відносна сила дії кожного з них; 4) чи змінюється з розвитком цивілізації сама природа людини, фізична та духовна, чи вона залишається незмінною; 5) значення цивілізації. Щодо першого питання, то наука відкидала старі уявлення, які вважали людину на початку її існування на землі досконалістю, її

життя в той час — «золотим століттям», а в подальшому розвитку вбачали регрес, падіння, із якого людина знову мала прагнути сягнути первісної досконалості. Культурний розвиток людей пояснювався дією таких чинників.

1. Фізичної організації людини та її фізичних потреб. Найважливішими для розвитку цивілізації фізичними особливостями людини вважалися: а) прямий стан (стоячи), який вивільняв руки при ходьбі; б) всеїдність людини; в) тривалий період росту (дитинство), який надовго прив'язує дітей до батьків і сприяє розвитку соціальних почуттів; г) здатність людини до членороздільних звуків;

2. Особливості психічної організації. Ці особливості самі є продуктом розвитку, але простежити цей розвиток у ті часи ще ніхто не зміг. Питання про роль психічних чинників у розвитку цивілізації й донині ще розділяє вчених. Вважати схильність людини до суспільного життя особливим чинником, притаманним лише людям, не можна, оскільки комунікабельність та суспільність характерні й багатьом тваринам. У людей суспільне життя набуло великого розвитку завдяки зазначеним особливостям їх фізичної організації. Фізична та психічна особливості сильно вплинули на дію потягів, спільних для людини і тварин, тобто потяг до підтримання життя індивіда (харчування), підтримання роду (розмноження) та потреби спільного захисту від ворогів. Ці особливості притаманні всім людям як таким. Але люди поділяються на раси. Питання про расові особливості, їх точне визначення, вплив, який належить їм в історії цивілізації, нарешті, про те, як утворилися самі раси, є одними із найспірніших у науці.

Іншим чинником цивілізації розглядалася зовнішня природа: контури країни, її берегова лінія, організація поверхні, клімат, ґрунт, рослинні й тваринні багатства, а також те, що Г. Бокль називав «загальним видом країни». Далі розглядалися історичні умови — сусідство тих чи інших народів і характер відносин з ними, час заселення країни, рівень культурного розвитку, при якому народ заселяв нову територію. До історичних умов відносили також ставлення до попереднього населення даної країни: мирне розселення серед нього або підкорення його, винищення, рівень їх культури: чи запозичувалась вона від них, чи від сусідів. Вважалося, що розвиток цивілізації не відбувався за єдиним зразком: у різних місцях цивілізація розвивалася незалежно та оригінально. Існувало та існує декілька культурних паралельних процесів. І хоча різні народи проходили приблизно однакові ступені в розвитку цивілізації, але проходили їх далеко не одночасно і не в

одному й тому ж порядку. Дуже поширеним був поділ на три культурних періоди: дикунство, варварство та цивілізація.

Історико-філософські погляди на цивілізацію в XX ст. Нині «цивілізаційний» та «культурний» сприймаються як поняття однопорядкові, але «цивілізація» та «культура» не синоніми (система сучасної цивілізації, характерна для розвинених країн Західної Європи, США та Японії одна і та ж, хоча культури в усіх країнах різні). В інших випадках цей термін використовується для визначення певного рівня розвитку суспільства, його матеріальної і духовної культури. За основу виокремлення форми цивілізації беруться ознаки регіону або континенту (цивілізація античного Середземномор'я, європейська цивілізація, східна цивілізація та ін.). У них тією або іншою мірою відбиваються реальні характеристики, які виявляють загальність культурно-політичних доль, історичних умов та ін. Але слід зазначити, що географічний підхід не завжди може передати наявність в цьому регіоні різних історичних типів, рівнів розвитку соціально-культурних спільнот.

Ще одне значення зводиться до того, що під цивілізацією розуміють автономні, унікальні культури, які проходять певні цикли розвитку. Так використовує це поняття англійський історик А. Тойнбі (1889-1975) [12, 45-47]. Його 12-томне «Дослідження історії» було результатом усього попереднього розвитку філософії цивілізації. Він намагався примирити, здавалося б, непримиримі, в межах існуючої філософії цивілізації концепції локальних цивілізацій та єдності історії людства. У вченні А. Тойнбі просторово-часове поле – та основа, де відбувається зміна станів людського суспільства і таким чином проявляється зміст історії. Крім того, коріння єдності історії полягають у «вічній людині», її родовій природі, яка має такі особливості: свідомість, волевиявлення, розрізнення добра та зла, релігія. Загалом суспільний розвиток має природноісторичний характер як поєднання свободи та необхідності. Основною одиницею поділу історичного буття у Тойнбі була цивілізація, а не культура. Остання посідає важливе місце в розвитку цивілізації, представляючи собою наукові та моральні цінності. Який же зміст вкладає Тойнбі в поняття цивілізації? Він вживає термін «суспільство» в понятті «цивілізація», тільки останнє – це розвинене суспільство на відміну від примітивних. Крім того, цивілізаційне суспільство розвивається в єдності трьох напрямів – економічного, політичного та культурного і має хоча б невелику кількість населення, яке не залучене до економічної діяльності. Тойнбі зазначав, що кількість відомих цивілізацій невелика – їх

лише 21, а цілком незалежних цивілізацій – близько 10. Вони мають свої історичні фази існування: виникнення, ріст, надлом, занепад, розпад. Якщо перші дві фази пов'язані з піднесенням завдяки енергії «життєвого пориву», то наступні три фази характеризуються «виснаженням життєвих сил». Однак не всі цивілізації проходять свій шлях до кінця. Деякі з них через внутрішні або зовнішні обставини гинуть при проходженні тих або інших фаз, не досягнувши свого природного кінця. Таким чином, кожна цивілізація має свій життєвий унікальний шлях. Б.Л. Губман зазначав, що для Тойнбі носієм «життєвого пориву» як універсальної рушійної сили історії є еліта суспільства, його «творча меншість» [48, 49]. Еліта протиставляється пасивній більшості, яку вона призначена об'єднати. При цьому на її долю припадає постійне оновлення суспільного життя, реакція на нескінченні «викилики», яка має відвернути занепад та розпад. Смісл історії Тойнбі вбачав у єдності людства та його гуманістичному змісті. Він переконаний, що західна цивілізація перебуває в стані глибокої кризи, що пояснюється втратою християнського фундаменту і пануванням в Європі постхристиянських ідеологій (націоналізм, індивідуалізм, комунізм).²

Часто цивілізації розрізняються за релігійною ознакою. А.Тойнбі та С. Хантінгтон вважали [12, 45-47], що релігія є однією з основних характеристик цивілізації і навіть визначає цивілізацію. Певна річ, релігія впливає на формування духовного світу людини, мистецтво, літературу, психологію, уявлення мас, суспільне життя, але не слід переоцінювати вплив релігії, оскільки цивілізація, духовний світ людини, умови життя та структура її вірувань взаємозумовлені, взаємозалежні та взаємопов'язані. Не слід також заперечувати того, що існує і зворотний вплив цивілізації на формування релігії. Більше того, не стільки релігія формує цивілізацію, скільки сама цивілізація обирає релігію і адаптує її до своїх духовних та матеріальних потреб.

Дещо по-іншому розумів цивілізацію О.Шпенглер [3]. Він протиставляв цивілізацію, яка, на його думку, є сукупністю винятково техніко-механічних досягнень людини, культурі як царині органічно життєвого. О. Шпенглер стверджував, що культура під час її розвитку зводиться до рівня цивілізації і разом з нею рухається назустріч своїй загибелі. В сучасній західній соціологічній літературі наголошується ідея абсолютизації матеріально-технічних чинників, виділення людської цивілізації відповідно до рівня техніко-економічного розвитку. Такими є концепції представників так

званого технологічного детермінізму – Р. Арона [50], У. Росту [51], Дж. Гелбрейта [10], О. Тоффлера [52-55]. Особливості, які є основою для виділення тієї або іншої цивілізації, однобічні і не можуть передати суті даної соціально-культурної спільноти, хоча вони характеризують її окремі ознаки, певну специфіку, техніко-економічні, культурні, регіональні характеристики даного соціального організму, не обов'язково обмеженого національними рамками. В діалектико-матеріалістичній філософії і соціології цивілізація розглядається як сукупність матеріальних та духових досягнень суспільства, яке переборолو рівень дикунства та варварства [42, 56, 57]. В первісному суспільстві людина була злита з природою та родоплемінною спільнотою, в котрій соціальні, економічні та культурні складові суспільства практично не розділялися, причому стосунки в спільнотах мали значною мірою «природний характер». У пізніший період, з розривом цих стосунків, коли суспільство поділилося на класи, механізми функціонування та розвитку суспільства значно змінилися, воно вступило в нову фазу розвитку – фазу цивілізації.

У XX ст. цивілізації поділяють на традиційні та техногенні [1-27, 45-49, 70-93]. Наприкінці XX ст. у високорозвинених країнах відбувається становлення інформаційної цивілізації (термінологія за багатьма публікаціями «інформаційне суспільство», «постіндустріальне суспільство» та ін.) [10, 94-111]. Певна річ, такий поділ умовний, але вважається, що він має сенс, оскільки несе певну інформацію і може бути використаний як вихідна точка дослідження. Традиційними називають ті цивілізації, де життєвий устрій позначений повільними змінами в сфері виробництва, консервацією культурних традицій, відтворенням, часто протягом багатьох століть, соціальних структур та способу життя, що склалися. Звичай, звички, стосунки між людьми в таких суспільствах дуже сталі, а особистість підкоряється загальному порядку та орієнтована на його збереження. Особистість у традиційних суспільствах реалізовувалася лише через належність до певної корпорації і як правило жорстко закріплювалася в тій або іншій соціальній спільноті. Людина, яка не належала до корпорації, втрачала статус особистості. Підкоряючись традиціям та соціальним обставинам, вона вже з народження була закріплена за певним місцем у кастово-становій системі, мала засвоїти певний тип професійних навичок, продовжуючи естафету традицій. У традиційних культурах ідею панування сили та влади розуміли як безпосередню владу однієї людини над іншими. В патріархальних суспільс-

твах та азійських деспотіях влада та панування поширювалися не тільки на підданих государя, але здійснювалися чоловіком – головою сім'ї – на дружину та дітей, якими він володів так само, як імператор тілами та душами своїх підданих. Традиційні культури не знали автономії особистості та прав людини. Давній Єгипет, Китай, Індія, держава Майя, мусульманський Схід епохи Середньовіччя – зразки традиційних цивілізацій. До традиційних суспільств прийнято відносити все суспільство Сходу. Але наскільки вони різні – ці традиційні суспільства! Як не схожа мусульманська цивілізація на індійську, китайську, а тим більше на японську. Кожна з них теж не є єдиним цілим – як однорідна мусульманська цивілізація (Арабський Схід, Ірак, Туреччина, держави Середньої Азії та ін.).

Сучасний період розвитку суспільства визначається прогресом техногенної цивілізації, яка активно завойовувала все нові соціальні простори. Цей тип цивілізаційного розвитку сформувався в європейському регіоні, який часто називають західною цивілізацією. Але він реалізується в різних варіантах як на Заході, так і на Сході. Тому використовується поняття «техногенної цивілізації», оскільки її найважливішою ознакою є прискорений науково-технічний прогрес. Технічні, а потім і науково-технічні революції роблять техногенну цивілізацію надзвичайно динамічним суспільством, викликаючи протягом життя декількох поколінь радикальні зміни соціальних зв'язків – форм людського спілкування. Потужна експансія техногенної цивілізації на весь світ призводить до її постійного зіткнення з традиційними суспільствами. Деякі були просто поглинені техногенною цивілізацією. Інші, зазнавши впливу західної технології та культури, зберігали самобутність. Глибинні цінності техногенної цивілізації формувалися історично. Їх передумовами були досягнення культури античності та європейського середньовіччя, які розвинулися в епоху Реформації та Просвітництва і визначили систему ціннісних пріоритетів техногенної культури. Людина розумілася як активна істота, яка перебуває в діяльному відношенні до світу. Ідея перетворення світу та підкорення людиною природи була головною в культурі техногенної цивілізації на всіх етапах її історії, аж до сучасності. Перетворююча діяльність розглядається як головне призначення людини. Причому активний ідеал ставлення людини до природи поширювався і на сферу соціальних відносин. Ідеали техногенної цивілізації – це можливість для індивіда включитися в різноманітні соціальні товариства та корпорації. Людина стає суверенною

особистістю тільки тому, що вона не пов'язана з тією або іншою соціальною структурою, а може вільно будувати свої стосунки з іншими людьми, впливаючись у різні соціальні спільноти, в різні культурні традиції. Пафос перетворення світу зумовлював особливе розуміння влади, сили, панування над природними та соціальними обставинами. Відношення особистісної залежності не домінують в умовах техногенної цивілізації (хоча можна знайти багато ситуацій, в яких панування здійснюється як сила безпосереднього примушування однієї людини іншою) та підлягають новим соціальним зв'язкам. Їх суть визначена загальним обміном результатами діяльності, які набувають форми товару. Влада та панування в цій системі стосунків передбачають володіння та присвоєння товарів (речей, здібностей людини, інформації та ін.). Важливою складовою в системі цінностей техногенної цивілізації є особлива цінність наукової раціональності, науково-технічного погляду на світ, яка створює впевненість у тому, що людина здатна, контролюючи зовнішні обставини, раціонально, науково будувати природу та соціальне життя.

Інформаційна цивілізація – це якісно нова суспільно-політична формація, яка змінює матеріальну (техногенну) цивілізацію, прогресивно забезпечує освоєння процесів інформатизації як неминучого загального періоду розвитку суспільства, пізнання і побудову інформаційної моделі всесвіту, а також – загального усвідомлення та прийняття єдності законів інформації у природі та суспільстві.

На початку 70-х рр. традиційна модель економіки, яка оперувала поняттями «первинного» або аграрного, «вторинного» або індустріального та «третинного» або такого, що складається із галузей сфери послуг, секторів, виявилася значною мірою неадекватною. На фоні різкого зниження ролі галузей видобування та сільськогосподарського виробництва, а також відносно стабільної ролі промисловості у ВВП і зайнятості, новий, «четвертинний» сектор, який містив галузі, основані на виробництві та споживанні знань, уперше посів одне з домінуючих місць у структурі народного господарства, перевершивши за своєю значимістю сектор, який традиційно називався «первинним».

Узагальнюючи існуючі підходи до трактування понять «інформаційної цивілізації», можна сказати, що нині під ними розуміються такі складові:

– *суспільство нового типу, яке формується в результаті нової глобальної соціальної революції, що породжена вибуховим розвит-*

ком і конвергенцією інформаційних та комунікаційних технологій;

– *суспільство знання (ноосфери)*, тобто суспільство, в якому головною умовою добробуту кожної людини і кожної держави є знання, здобуте завдяки безперешкодному доступу до інформації та вмінню працювати з нею;

– *рівень знань, а не власність* стає визначальним чинником соціальної диференціації; порівняно з класовою професійною структурою виявляється суттєвішою для стратифікації; як наслідок, центр соціальних конфліктів переміщується з економічної сфери у сферу культури; основний конфлікт – «надборотьба» між тими, хто укорінений в старій культурі, та представниками нової; результатом цієї великої, але менш насильницької, ніж конфлікти в попередню епоху, боротьби є переструктуризація суспільства – ріст нових та занепад старих соціальних інститутів;

– *економіка інформаційної цивілізації* є, передусім, такою, що *обслуговує*, а не *виробляє*; в переважаючому кількісно «третинному» секторі зростає та відокремлюється інформаційний бізнес, стає «четвертинним» сектором економіки;

– *інфраструктура інформаційної цивілізації* – нова «інтелектуальна», а не «механічна» техніка; соціальна організація та інформаційні технології створюють «симбіоз»; суспільство вступає в «технотронну еру», коли соціальні процеси стають такими, що програмуються;

– *глобальне суспільство*, в якому обмін інформацією не матиме ні часових, ні просторових, ні політичних меж; це, з одного боку, сприяє *взаємопроникненню культур*, а з іншого – відкриває кожній спільноті нові можливості для самоідентифікації;

– *суспільство федерації культур зі своєю ноосферою*, у якому в результаті неминучого *розмивання* географічних та геополітичних кордонів держав у межах світової розподіленої інформаційно-сотової спільноти виникають «зіткнення» та «ломка» законодавств країн.

Характеризуючи цей переломний етап історії, слід підкреслити, що цивілізація є тим щаблем розвитку, на якому поділ праці, обмін, який із нього витікає, та товарне виробництво, що об'єднує обидва ці процеси, досягають цілковитого розвитку та сприяють повному перевороту в усьому попередньому суспільстві. Цивілізація включає перетворену людиною окультурену природу та засоби цього перетворення, людину, яка засвоїла їх та здатна жити в окультуреному середовищі, а також сукупність суспільних відносин як форм соціальної організації культури, яка забезпечує її існування та перетворення. Це деяка спільність людей, що харак-

теризується певним набором цінностей (технологіями, навичками, традиціями), системою загальних заборон, подібністю (але не процес, зокрема й розвиток цивілізації, супроводжується зростанням різноманітних форм організації життя. Адже цивілізація ніколи не була та в найближчий час не буде єдиною, незважаючи на технологічну спільність, яка об'єднує людство. Зазвичай феномен цивілізації отожднюється з виникненням державності, хоча держава і право – продукт високорозвинених цивілізацій. Вони виникають на базі складних, соціально значимих технологій. Такі технології охоплюють не лише сфери матеріального виробництва, але і владу, військову організацію, промисловість, сільське господарство, транспорт, зв'язок та інтелектуальну діяльність. Цивілізація виникає завдяки особливій функції технології, яка створює, породжує та конструює адекватне їй нормативно-регулятивне середовище, в якому вона живе та розвивається.

Нині проблеми цивілізацій, їх особливості досліджують багато спеціалістів – філософи, соціологи, історики, етнологи, психологи та ін. Цивілізаційний підхід до історії розглядається як протиставлення формаційному [27]. Але чіткого, єдиного, загальноприйнятого визначення формації [112], як і цивілізації, фактично й досі не існує [1-27, 113, 114]. Є багато досліджень, але немає загальної картини розвитку цивілізацій, оскільки цей процес надто складний та суперечливий. Одночасно необхідність розуміння особливостей генезису цивілізацій та зародження в їх межах феномена культури стає за сучасних умов все актуальнішою. З точки зору еволюції виділення формацій або цивілізацій відіграє важливу роль в осмисленні великого обсягу інформації, яку представляє історичний процес. Класифікація формацій та цивілізацій – це лише *певні ракурси*, в яких вивчається історія розвитку людства [115, 116].

Щоправда, в останні роки з'явилася низка праць, в яких зроблена спроба узагальненого, аналітичного розгляду як історії світової цивілізації, так і історії її складових – окремих цивілізацій, ролі соціокультурного чинника та особистостей його еволюції [117]. Серед них своєю аргументованістю та фундаментальністю виділяються праці Ю.В. Павленка, С.Б. Кримського та Ю.М. Пахомова [118]. Саме в них дається панорамне бачення історії світової цивілізації та її сучасного стану. При цьому вражає різноманітність методологічного інструментарію, який вдало застосовано до спроб філософського бачення історичної еволюції людства.

В останні роки ХХ ст. дефініція «цивілізація», в тому числі й «універсалії цивілізації», на відміну від паралельних дефініцій

«культура» та «універсалії культури», набувають зовсім іншого смислу, ніж той, який вкладали в нього класики цивілізаційного підходу. З одного боку, дефініція «цивілізація» починає зникати з філософських словників. Так, якщо в «Современном философском словаре» (1998) [119] ми можемо знайти, що таке «культура», то між визначеннями «цінність» та «цинізм» визначенню, що таке «цивілізація», місця не знайшлося. Дещо подібне ми знаходимо і в праці А.А. Беліка «Культурология: Антропологические теории культур» (1999) [120]. У цьому навчальному посібнику жодного разу не вживається поняття цивілізації. Проте, в «Цивилизация грядущего столетия. Культурологические размышления» А.І. Арнольдова [121] поняття «цивілізація» та «культура» без їх смислового розмежування вживаються майже на кожній сторінці.

З іншого боку, звернемося до такого видання, як «Культурология. XX век. Энциклопедия» (1998) [122]. Читаємо визначення дефініції «цивілізація»: *«Цивілізація (від лат. громадянський) – міжетнічна культурно-історична спільність людей, підстави та критерії для виділення якої, зазвичай, відрізняються залежно від контексту та цілей застосування цього терміна»* [122, С. 344]. Отже, «... підстави та критерії для виділення якої,...» нехай кожний читач відповідно до свого менталітету застосовує сам! Дивимося на друге речення [122, С. 344] після наведеної цитати: «поняття Цивілізація виникло ще в античну епоху як визначення якісної відмінності античного суспільства від варварського оточення». Вже виникають підстави та критерії для визначення цивілізації, але, який саме мислитель ще в античну епоху ввів термін «цивілізація» залишається великою загадкою.

Ми повністю погоджуємося з І.Б. Орловою [78, С. 27]: *«Разом з тим, незважаючи на наявність певних емпіричних підстав для виділення локальних Цивілізацій в науці досі не розроблені єдині методологічні принципи та критерії для класифікації тієї або іншої історичної спільності як автономної Цивілізації, що представляється найбільш очевидною слабкістю всіх теорій Цивілізації»*. *«Цивілізація в нашому розумінні – системи, які мають широкий та гнучкий зміст, вони не піддаються жорсткій концептуалізації та абсолютизації. Неможливо однозначно і буквально провести межі між цивілізаціями, як проводяться кордони між державами»* [78, С. 27]. Значний внесок у дослідження питань, що аналізуються, зробив Б.С. Єрасов. Саме він приділяє велику увагу питанням співвідношення культури і цивілізації та їх визначенням [17, 123, 124]. Узагальнивши великий історико-куль-

турологічний матеріал, він дійшов до такого висновку [125]: *«Класифікація цивілізацій є в науці складною проблемою та викликає великі розбіжності, оскільки різні автори вважають основою класифікації найрізноманітніші принципи»*. Очевидно, ці та подібні погляди на феномен цивілізації дозволяють Ф.І. Мінюшеву таким чином виокремити цивілізацію і культуру [126]: *«Цивілізація є штучним світом, створеним працею, діяльністю людей... Все, що в цивілізації направлено проти людини, її життя, фізичного та морального здоров'я, не може бути віднесеним до культури»*.

Отже, твердження цих авторів наводять на сумнівний висновок: у всьому поганому в цьому світі винна цивілізація. Інакше кажучи, цивілізація – все те, що спрямоване проти людини, цивілізація – негатив культури. На жаль, не тільки Ф. Мінюшев розмежував дефініції «цивілізація» та «культура». Звернемося до згаданої культурологічної енциклопедії [122, С. 280] і спробуємо зрозуміти, як і яким чином нині трактуються універсалії цивілізації: *«універсаліям цивілізації притаманний псевдоекзистентний характер, вони знаменують кількість прогресу, а не глибинні якості історичного життя. В універсаліях цивілізації людина озовнішена всією сукупністю турбот про виживання; як суб'єкт інтенції самозбереження вона не може бути творцем культури, а як генератор духовних цінностей вона – за межами «умовної» несвободи»*. І ще одна красномовна цитата з енциклопедії [122, С. 280]: *«...символ культури – жива творчість; знак цивілізації – мертво відтворення, яке агресивно актуалізується в термінах техніки, у списках «широкого вжитку», у фактурі грошових знаків, у соціальній ієрархії професій, в такому виразному атрибуті цивілізації, як міське сміття. Цивілізація – іржа культури, і в цьому сенсі безперечні ознаки останньої (книга, музей, цвинтар) миттєво набувають не заповіданих традицією ролей («чтиво», «спецсховища», «крематорій»), звикання до яких підтримується страхом обивателя перед культурою та її носіями, аналогічного специфічно міському страху перед смертю та історією (майбутнім). Новинки цивілізації неминуче стають джерелом загрози (авто, повітряна куля, аероплан, телефон, сінема, бомба, наркобізнес, телевізор, комп'ютер)... Популярні описи циклічних фаз розвитку людства (Гесіод, Д. Віко, І. Гердер, Г. Гегель, М. Данилевський, К. Леонт'єв, В. Розанов, О. Шпенглер, П. Сорокін, А. Тойнбі, К. Ясперс) грішать хронічним змішуванням культури і цивілізації як різнонаправлених потоків еволюції... Показником відчуженого характеру цивілізації є хоча б той факт, що направлений на вдосконален-*

ня засобів спілкування прогрес аудіо- та відео- техніки насправді служить деградації діалогічних якостей мислення та поведінки. Якщо культура – пам'ять та діалог з історією та з Другим, то цивілізація, профанований двійник культури, цілеспрямовано виховує голосову глухоту і амнезію; вона заповідає людині замість любові до ближнього інструкцію з сексу, а замість творчого розкриття – гедоністичну програму комфортного життя... Вражаючи сучасника успіхи цивілізації, її присутність у всіх галузях соціального буття та побуту не позбавляють її антилюдського змісту».

Зазначимо, що перш ніж застосовувати цивілізаційний підхід до трактування історичних подій, необхідно створити закінчені теорії культури і цивілізації передусім як різнонаправлені потоки еволюції етносів, націй, держав і всієї нашої ойкумени. Якщо ставитися до феномена цивілізації як до «іржі культури», нашим письменникам слід знайти, з точки зору подібного цивілізаційного підходу, «іржу» цивілізацій Майя, Єгипту, Давньої Греції, Риму та ін. Які профановані двійники культур існували в ті часи?

Прикро, що семантика дефініції «цивілізація» на початку ХХІ ст. почала остаточно втрачати той зміст, який намагалися вкласти мислителі ХІХ – початку ХХ ст., розуміючи під цивілізацією ідею загальнолюдської культури та цивілізації. Нині в генезисі «профанованого двійника культури» – проблеми демографічного та інформаційного вибуху, голоду, глобальних екологічних проблем, брак та неможливість поповнення енергетичних та інших сировинних ресурсів, проблеми біженців та дітей, глобального потепління на землі та засмічення атмосфери, озонові діри, міжнародні наркопотоки, наркобізнес, бандитизм, тероризм, ісламський фундаменталізм та багато іншого. І тільки об'єднання зусиль та розуму народів усіх держав, людей усієї планети здатне відвернути катастрофу, яка загрожуює світові, земній цивілізації.

ПРИМІТКИ

¹ З російських письменників Лавров (Мартов) у низці статей «Цивілізація та дикі племена» («Отечественные Записки», 1869 г., № 5-9) намагається розрізнити поняття культури та цивілізації. Порівнюючи суспільний устрій з державою комах, Лавров знаходить в обох спільний елемент, але разом з тим у першому встановлює присутність елемента, який відсутній у другому. Цей другий елемент не потребує особливої назви, оскільки він є не що інше, як думка з її критичним відношенням до оточення, видів задоволення, користі, істини або справедливості. Щодо першого елемента, спільного суспільству з певною системою звичок, легенд та звичаїв, йому можна дати назву, яка вживається вже нині для зовнішніх проявів суспі-

льного життя автором, який найбільше звернув увагу на цей бік соціальних явищ (Клеммом) [36], саме назву культури. «Позначаючим словом **культура** винятково елемент звички, звичаю та легенди в суспільному житті, ми маємо можливість **відокремити** це слово від слова **цивілізація**, з яким перше зливається, і в такому разі має можливість знайти собі точне застосування до сукупності двох суспільних елементів». Елемент культури (як розуміє Лавров) «є і в будь-якій людській цивілізації, а до нього прислонується другий елемент, думка особистості, яка постійно переробляє культуру та розвивається в цій переробці, – це елемент людський... Чим більше елемент думки переважає над елементом культури, тим цивілізація стоїть вище». Але справа в тому, що в кожному культурному (в тому смислі, який надає цьому слову Лавров) суспільстві неодмінно присутній до певної міри і елемент критичної роботи думки, тільки в одному суспільстві він сильніший, в іншому слабший, тому відмінність, яку визнає Лавров, важко провести на практиці щодо людських суспільств.

² Чи можливе врятування людства західної цивілізації? Можливо, відповідав філософ, але тільки на базі релігії, яка є однією із суттєвіших ознак людини. Однак ця релігія має бути новою, здатною об'єднати людство. У своїх працях Тойнбі зазначав, що необхідна релігія – пантеїзм – як вона представлена, наприклад, в синтоїзмі, і слід розпрощатися з релігією іудей-християнського монотеїзму та постхристиянської віри в науковий прогрес, який успадкував від християнства віру в призначення людини до експлуатації решти універсуму для задоволення власної жадібності.

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ

1. Черняк Е.Б. Цивилизография. Наука о цивилизации. – М., 1996. – 424 с.;
2. Галич Н. История доколумбовых цивилизаций. – М., 1990. – 376 с.;
3. Шпенглер О. Закат Европы. Очерки морфологии мировой истории. – Т. 1. – М., 1993. – 354 с.;
4. Библер В.С. Цивилизация и культура: философские размышления в канун ХХІ в. // Вестн. Рос. гос. гуманит. ун-та: Сб. ст. – 1998. – Вып. 2. – С. 9-49;
5. Гернего Л.В. Наука - культура - цивилизация // Гуманит. вектор. – 1997. – № 1. – С. 43-48;
6. Левяш И.Я. Цивилизация и культура: логос, топос, хронос // Человек. – 1999. – № 5. – С. 43-55;
7. Культурно-історичні витоки розвитку техніки і становлення цивілізацій: Кат. виставки / Харк. держ. наук. б-ка ім. В.Г. Короленка; Склад. Л.І. Романова та ін. – Х., 1997. – 46 с.;
8. Яковец Ю.В. История цивилизаций: Учеб. пособие. – 2-е изд., перераб. и доп. – М.: ВЛАДОС, 1997. – 351 с.;
9. Гизо Б. История цивилизации во Франции. – М.: Наука, 1993. – 562 с.;
10. Гэлбрейт Дж. Новое индустриальное общество. – М.: Прогресс, 1969. – 422 с.;
11. Красников Б.И. Новый взгляд на эволюцию общества. – К.: Хрещатик, 1995. – 322 с.;
12. Тойнби А.Дж. Цивилизация перед судом истории: Сб. – М.: Прогресс, культура. – СПб: Новента, 1996. – 342 с.;
13. Яковец Ю.В. История цивилизаций. – М.: ВЛАДАР, 1995. – 352 с.;
14. Эйзенштадт Ш. Революция и преобразование обществ. Сравнительное изучение цивилизаций / Пер. с англ. А.В. Гордона; Под ред. Б.С. Ерасова. – М.: Аспект Пресс,

1999. – 416 с.; 15. Баллер Э.А. Социальный прогресс и культурное наследие. – М.: Мир, 1987. – 252 с.; 16. Коган М.С. К вопросу о понимании культуры // Филос. науки. – 1989. – № 5. – С. 3-16; 17. Ерасов Б.С. Предисловие: О статусе культурно-цивилизационных исследований // Цивилизации и культуры. Вып. I. Россия и Восток: Цивилизационные отношения. – М., 1994. – 356 с.; 18. Сорокин П.А. Человек. Цивилизация. Общество / Пер. с англ. – М., 1992. – 543 с.; 19. Бабушкин С.А. Теория цивилизации. – Курск, 1997; 20. Гранин Л. Е. Формации и цивилизации // Философия и о-во. – 1997. – № 1, 2; 21. Павленко Ю.В. Історія світової цивілізації. – К., 1996. – 286 с.; 22. Рерих Н.К. Культура и цивилизация. – М., 1997. – 468 с.; 23. Иординский В.Б. О едином ядре древних цивилизаций // Вopr. философии. – 1998. – № 12. – С. 37-49; 24. Бродель Ф. Матеріальна цивілізація, економіка і капіталізм, XV-XVIII ст. Т. 1. Структури повсякденності: можливе і неможливе / Пер. з фр. Г. Філіпчук. – К.: Основи, 1995.; 25. Эйзенштадт Ш. Прорывы «осевого времени»: их особенности и происхождение // Современные теории цивилизаций. – М.: Наука, 1995. – Вып. 3; 26. Цивілізація на роздоріжжі: пошуки філософсько-світоглядних орієнтирів / НАН України. Ін-т філософії. – К., 1998. – Вип. 2. – 94 с.; 27. Культуры Африки в мировом цивилизационном процессе. – М.: Изд. фирма «Вост. лит.», РАН, 1996. – 335 с.; 28. Арнольдс И.А. Культура и современность. – М.: Мир, 1973. – 286 с.; 29. Межуев В.М. Культура и историзм. – М.: Политиздат, 1977. – 312 с.; 30. Злобин Н.С. Культура и общественный прогресс. – М.: Политиздат, 1980. – 412 с.; 31. Агости Э.П. Нация и Культура : Пер с исп. – М.: Политиздат, 1963. – 456 с.; 32. Артановский С.Н. Историческое единство человечества и взаимное влияние культур. – Л.: Политиздат, 1967. – 326 с.; 33. Тайлор Э. Первобытная культура : Пер с англ. – М.: Мир, 1939; 1989; 34. Гердер И.Г. Идеи к философии истории человечества. – М.: Наука, 1977. – 704 с.; 35. Западная философия от истоков до наших дней : Пер. с ит.: В 3-х т. – СПб.: Петрополис, 1995.; 36. Брокгауз Ф.А., Ефронъ И.А. Энциклопедическій словарь. - Т. XVII / Под ред. К.К. Арсеньева, Ф.Ф. Петрушевского. – СПб., 1896. – С. 6; 37. Зиновьев А. Коммунизм как реальность. Кризис коммунизма. – М., 1994. – 408 с.; 38. Горский Д.П. Ошибки гения самые опасные. Развитие теории Маркса и ее изъяны. – М., 1995. – 604 с.; 39. Бокль Г.Т. История цивилизации в Англии. / Пер. А. Буйницкого. – СПб., 1895. – 186 с.; 40. Культурная антропология: Учеб. пособие / Под ред. Ю.Н. Емельянова, Н.Г. Скворцова. – СПб.: Изд-во С.-Петербург. ун-та, 1996. – 186 с.; 41. Токарев С.А. История зарубежной этнографии. – М., 1978. – 456 с.; 42. Морган Л. Древнее общество: Пер. с англ. – 2 изд. – М., 1935. – 566 с.; 43. Миллюковъ П. Н. Очерки по истории русской культуры. – СПб., 1896-1903.; 44. Брокгаузъ Ф.А., Ефронъ И.А. Энциклопедическій словарь. - Т. XXXVIII / Под ред. К.К. Арсеньева, Ф.Ф. Петрушевского. – СПб., 1903. – С. 151; 45. Рашковский Е.Б. Востоковедная проблематика в культурно-исторической концепции А.Дж. Тойнби. – М., 1976. – 346 с.; 46. Семенов Ю.Н. Социальная философия А. Тойнби. – М., 1980. – 420 с.; 47. Тойнби А.Д. Постигание истории / Пер. с англ. – М.: Прогресс,

1990. – 730 с.; 48. Губман Б.Л. Смысл истории. – М., 1991. – 282 с.; 49. Губман Б.Л. Западная философия культуры XX века: Учеб. пособие. – Тверь: ЛЕАН, 1997. – 288 с.; 50. Арон Р. Мнимый марксизм. – М., 1993. – 435 с.; 51. Rostow W. The Process of Economic Growth. – Oxford, 1962; 52. Тоффлер О. Футурошок. – М., 1973. – 454 с.; 53. Тоффлер О. Эко-спазм. – М., 1976. – 367 с.; 54. Тоффлер О. Смещение власти: знание, богатство и принуждение на пороге XXI века. – М., 1991. – 312 с.; 55. Современные зарубежные теории социального изменения и развития. Вып. 2: Калькова В.Л. Практиопия Олвина Тоффлера: Науч.-аналит. обзор. – М., 1993. – 234 с.; 56. Брожик В. Марксистская теория оценки. – М., 1982. – 385 с.; 57. Фридлендер Г.М. Классическое эстетическое наследие и марксизм. – М., 1985. – 386 с.; 58. Данилевский Н.Я. Россия и Европа: взгляд на культурные и политические отношения славянского мира к германо-романскому. – М.: Книга, 1991. – 573 с.; 59. Леонтьев К.Н. Избранное. – М., 1993. – С. 23; 60. Алексеев П. В., Панин А. В. Философия: Учебник / МГУ им. М.В. Ломоносова, философ. фак-т. – 2-е изд., перераб. и доп. – М.: Проспект, 1997. – 566 с.; 61. История философии: Учеб. пособие для вузов / Волкова А.Н., Горнев В.С., Данильченко Р.Н. и др.; Моск. гос. ин-т стали и сплавов (Технол. ун-т); Под ред. Мапельман В.М., Пенькова Е.М. – М.: ПРИОР, 1997. – 546 с.; 62. Гумилев Л.Н. Этнос: мифы и реальность // Дружба народов. – 1988. – № 10. – С. 218 – 231; 63. Гумилев Л.Н. Этногенез и биосфера Земли / Под ред. В.С. Жекулина. – 2-е изд., испр. и доп. – Л.: Изд-во ЛГУ, 1989. – 496 с.; 64. Гумилев Л.Н. Мифы и реальность этносферы // Дружба народов. – 1989. – № 11. – С. 195-199; 65. Гумилев Л.Н. Этнос, история, культура // Декоратив. искусство. – 1989. – № 4. – С. 32-33; 66. Гумилев Л.Н. География этноса в исторический период. – Л.: Наука, 1990. – 253 с.; 67. Гумилев Л.Н. Конец и вновь начало. – М., 1992. – 226 с.; 68. Гумилев Л.Н. Ритмы Евразии // Наш современник. – 1992. – № 10. – С. 25-31; 69. Гумилев Л.Н. Этносфера: История людей и история природы. – М.: Экспрос, 1993. – 544 с.; 70. Спенсер Г. Социология как предмет изучения. – СПб., 1997. – 452 с.; 71. Каньгин Ю.М., Яковенко Ю.И. Введение в социальную когнитологию. – К.: Наук. думка, 1992. – 256 с.; 72. Всемирная история: Учеб. для вузов / Под ред. Г.Б. Поляка, А.Н. Марковой. – М.: Культура и спорт: ЮНИТИ, 1997. – 496 с.; 73. Емельянов Ю.Н. Введение в культурантропологию. – СПб., 1992. – 526 с.; 74. Степин В.С. Философская антропология и философия науки. – М., 1992. – 364 с.; 75. Антропология и история культуры. – М., 1993. – 620 с.; 76. Пуляев В.Т., Шаронов В.В. Социальная антропология: статус, предмет, проблемы // Социально-полит. журн. – 1993. – № 7. – С. 20-28; 77. Барулин В.С. Социально-философская антропология. – М., 1994. – 460 с.; 78. Орлова И.Б. Евразийская цивилизация. Социально-историческая ретроспектива и перспектива. – М., 1998. – 280 с.; 79. Этнология. – М., 1994. – 392 с.; 80. Леви-Стросс К. Структурная антропология. – М., 1985. – 646 с.; 81. Гелен А. О систематике антропологии: Проблема человека в западной философии. – М., 1988. – 344 с.; 82. Касьян В.И. Научно-техническая

- революция и духовное развитие личности. – К.: Вища шк., 1986. – 216 с.; 83. Кузнецов Б.Г. Этюды о меганауке. – М.: Наука, 1982. – 135 с.; 84. Кун Т. Структура научных революций. – М.: Прогресс, 1977. – 300 с.; 85. Огурцов А.П. та ін. Історія світової науки і техніки: Навч. посіб. – К.: ІСДО, 1995. – 510 с.; 86. Тарасенко Н.Ф. Природа, технологія, культура: Філософсько-мировоззренчеський аналіз. – К.: Наук. думка, 1985. – 255 с.; 87. Черняк В.С. Історія. Логіка. Наука. – М.: Наука, 1986. – 372 с.; 88. Попович М.В. Ідея порядку і хаосу в науці і культурі: Ідея гармонії в научній картині світу. – К.: Наук. думка, 1989. – С. 5-17; 89. Степин В.С. От классической к постклассической науке (изменение оснований и ценностных ориентаций): Ценностные аспекты развития науки. – М.: Наука, 1990. – С. 152-167; 90. Степин В.С. Научное познание и ценности техногенной цивилизации // *Вопр. философии.* – 1989. – № 10. – С. 3-18; 91. Асперс К. Современная техника: Новая технократическая волна на Западе. – М.: Прогресс, 1986. – С. 119-146; 92. Бродель Ф. Динамика капитализма. – Смоленск: 1993. – 624 с.; 93. Миедлов В.М. Понятие цивилизации в марксистско-ленинской философии. – М.: Политиздат, 1970. – 412 с.; 94. Философия информационной цивилизации: Диалектика прогрессивной линии развития как гуманная общечеловеческая философия для XXI века: Учеб. пособие. – М.: ВЛАДОС, 1994. – 335 с.; 95. Джинчарадзе Н. Інформаційна культура. – К.: Укр. пропілєї, 1999. – 148 с.; 96. Абдеев Р.Ф. Философия информационной цивилизации. – М.: Владос, 1994. – 286 с.; 97. Белл Д. Социальные рамки информационного общества. – М.: Прогресс, 1986. – 432 с.; 98. Дорофійко В.В. Концепція національної політики інформатизації України. – К.: Наук. думка, 1993. – 96 с.; 99. Ефимов А.Н. Информационный взрыв: проблемы реальные и мнимые. – М.: Наука, 1985. – 245 с.; 100. Коган В.З. Теория информационного взаимодействия: философско-социологические очерки. – Новосибирск: 1991. – 302 с.; 101. Лейбин В.М. Информация к размышлению об информатизации общества. – М.: Наука, 1990. – 428 с.; 102. Мартин Д.Ж. Телематическое общество. Вызов ближайшего будущего. – М.: Прогресс, 1986. – 345 с.; 103. Масуда Й. Комп'ютопія. – М., 1996. – 429 с.; 104. Ракитов А.И. Философия компьютерной революции. – М.: Наука, 1991. – 376 с.; 105. Титц Б. Пути к информационному обществу. Сценарий и очерки для экономики и для общества. – М.: Наука, 1993. – 375 с.; 106. Урсул А.Д. Становление социальной информатики. – М.: Наука, 1992. – 347 с.; 107. Джонстон П. Технологические аспекты развития глобального информационного общества: Междунар. симпоз. «Глобальное информационное общество: деятели и жертвы». Poitiers-Futuroscope, Франция, 1-5 марта 1999 г.; 108. Путь к информационному обществу (предпосылки, индикаторы, проблемы, особенности) / Г.Л. Смолян, Д.С. Черешкин, О.Н. Вершинская и др. – М.: Ин-т системного анализа РАН, 1997. – 64 с.; 109. Яковец Ю.В. Формирование постиндустриальной парадигмы: истоки и перспективы // *Вопр. философии.* – 1997. – № 1. – С. 3-17; 110. Иноземцев В. Расколотая цивилизация: системные кризисы индустриальной эпохи // *Вопр. философии.* – 1999. – № 5. – С. 3-18;

111. Даниелов А.Р. Основные направления информатизации американского общества // США, Канада: экономика, политика, культура. – 1999. – № 5. – С. 109-118; 112. Гуревич А.Я. Теория формации и реальность истории // Вopr. философии. – 1990. – № 11. – С. 31-43; 113. Пилипенко А.А., Яковенко И.Г. Культура как система // Человек. – 1997. – № 5. – С. 80-89; 114. Табачковский А. Антропокультурное и социокультурное в человеческом мироотношении // Философ. и социол. мысль. – 1996. – № 3-4. – С. 240-244; 115. Реєнт О.П. Сучасна історична наука в Україні: шляхи поступу // Укр. іст. журн. – № 3. – 1999. – С. 3-22; 116. Павленко Ю. Стадійна та полілінійна природа цивілізаційного процесу // Сучасність. – 1996. – № 5 – С. 117-125; 117. Яковлев Ю.В. История цивилизаций: Учеб. пособие для студ. вузов гуманитар. профиля. – 2-е изд., перераб. и доп. – М.: Гуманит. изд. центр ВЛАДОС, 1997. – 352 с.; Цивилизация, культура, личность / Под ред. В.Ж. Келле. – М.: Эдиториал УРСС, 1999. – 224 с.; 118. Пахомов Ю.Н., Крымский С.Б., Павленко Ю.В. Пути и перепутья современной цивилизации. – К.: Благодетель. Фонд содействия развитию гуманитар. и эконом. наук «Международный деловой центр», 1998. – 432 с.; Павленко Ю.В. Історія світової цивілізації: Соціокультурний розвиток людства: Навч. посіб. – Вид. 2-е, стереотип. / Відп. ред. та автор вступ. слова С. Кримський. – К.: Либідь, 2000. – 360 с.; 119. Современный философский словарь / Под. ред. В.Е. Кемерова. – М., Бишкек, Екатеринбург, 1998. – С. 255-256; 120. Белик А.А. Культурология: Антропологические теории культур. – М.: Рос. гос. гуманитар. ун-т, 1999. – 241 с.; 121. Арнольд А.И. Цивилизация грядущего столетия. Культурологические размышления. – М., 1997. – 186 с.; 122. Культурология XX век.: Энцикл. – Т. 1. – СПб.: Унив. кн.; 000 «Алетейя», 1998. – 447 с.; 123. Ерасов Б. С. Социальная культурология: Пособие для студ. – М.: Аспект Пресс, 1997. – 591 с.; 124. Ерасов Б.С. Культура, религия и цивилизация на Востоке: (Очерки общей теории). – М., 1990; 125. Ерасов Б.С. Сравнительное изучение цивилизаций: Хрестоматия. – М.: Аспект Пресс, 1999. – С. 25; 126. Социокультурное исследование / Под. ред. проф. Ф.И. Минюшева. – М.: МГУ, 1994. – С. 95.

Надійшла до редколегії 20.02.2001 р.